

ВНЕСОК О.Я. ЄФИМЕНКО У СТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКІВ З ІСТОРІЇ В КОНТЕКСТІ ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ 1917–1920 РР.

O.YA. YEFIMENKO'S CONTRIBUTION TO THE CREATION OF UKRAINIAN SCHOOLBOOKS OF HISTORY IN THE CONTEXT OF THE STATE-BUILDING PROCESSES IN UKRAINE IN 1917–1920

У статті розглянуто біографію вченої і педагога Олександри Яківни Єфименко, її внесок у створення українських шкільних підручників з історії на прикладі посібника її авторства з фонду Державної науково-педагогічної бібліотеки імені В.О. Сухомлинського. Окреслено суспільно-політичні реалії, на фоні яких відбувалося формування О.Я. Єфименко як науковця, визначено місце дослідниці у тогочасній науково-викладацькій спільноті, охарактеризовано її погляди на українську історію та методологію викладання. Здійснено джерелознавчий аналіз «Початкового підручника українсько-московської історії: для шкіл народніх»

Ключові слова: О.Я. Єфименко, підручник, історія України, народні школи.

происходило формирование А.Я. Ефименко как исследователя в научно-исследовательском сообществе того времени, охарактеризованы ее взгляды на украинскую историю и методологию преподавания. Проанализирован «Начальный учебник украинско-московской истории: для школ народных» как источник для проведения исследований в истории и педагогике.

Ключевые слова: А.Я. Ефименко, учебник, история Украины, народные школы.

The article deals with the biography of the scientist and teacher Oleksandra Yakivna Efimenko, her contribution to the creation of Ukrainian school textbooks on history, on the example of the manual of its authorship from the Fund of the State Scientific-Pedagogical Library named after V.O. Sukhomlynsky. The socio-political realities are outlined, on the background of which O.Y. Efimenko was formed as a scientist, the place of the researcher in the scientific and teaching community was determined, and her views on Ukrainian history and methodology of her teaching were described.

Key words: O.Y. Efimenko, textbook, history of Ukraine, folk schools.

УДК 37.091.64:655.3.066.11]:94(477)

Орищенко І.О.,
канд. іст. наук,
старший науковий співробітник
відділу наукової організації
та зберігання фонду
Державної науково-педагогічної
бібліотеки
імені В.О. Сухомлинського

В статье рассматриваются факты биографии ученой и педагога Александры Яковлевны Ефименко, ее вклад в создание украинских школьных учебников по истории на примере учебного пособия ее авторства из фонда Государственной научно-педагогической библиотеки Украины имени В.А. Сухомлинского. Очерчены общественно-политические реалии, на фоне которых

Постановка проблеми у загальному вигляді.

У ході еволюції процесів національного самовизначення українського народу переломним моментом і початком чергового і досить важливого етапу державотворення України став 1917 рік. Розбудова власної державності стала рушієм не лише політичних, але й культурно-освітніх процесів, оскільки очільники урядів чітко усвідомлювали, що чим нижчий рівень освіченості нації, тим менше у неї шансів зберегти власну ідентичність і самостійність. Сьогодні в умовах масштабного реформування освітньої системи важливим є вивчення здобутків і прорахунків реформ освіти, а також досвіду педагогів та освітян 1917–1921 рр.

У фонді Державної науково-педагогічної бібліотеки України ім. В.О. Сухомлинського зберігається підручник для учнів народних шкіл, написаний Олександрою Яківною Єфименко, етнографом і дослідницею історії українських земель, побуту та звичаїв українського народу. Україномовні шкільні підручники, особливо з української мови та історії, були у цей період досить дефіцитними, оскільки домінування російської мови та імперської ідеології практично не залишало вченим і освітянам можливості складати навчальну літературу з відходом від вимог цензури. Суспільно-політичні та культурно-освітні процеси, що розпочалися в

Україні з березня 1917 р. (утворення Центральної Ради, освітні реформи тощо), сприяли переосмисленню поглядів на шкільне навчання та вимоги до навчально-методичної літератури. Російська імперія мала досить розгалужену систему освіти, окремі ланки якої були слабко пов'язані, а то й взагалі відокремлені одна від одної, мали власні програми та різні методики викладання (початкові та середні, світські та духовні, чоловічі та жіночі заклади освіти). Тому «Початковий підручник українсько-московської історії для шкіл народніх» О.Я. Єфименко є цікавим в аспекті розуміння поглядів авторки на методику вивчення історії у школах і викладу навчального матеріалу [6] і недостатньо висвітленим у спеціальних дослідженнях. Ще одним цікавим джерелом, що ілюструє позицію авторки щодо становища історичної освіти до 1917 р. та її впливу на самосвідомість української інтелігенції, є її «Листи з хутора», датовані 1918 р. та опубліковані у ювілейній статті «Українського історичного журналу» [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

До цієї проблематики неодноразово зверталися дослідники. Актуальні питання реформування освіти зазначеного періоду висвітлено у статті Л.Д. Березівської [2], В. Купрійчука [9]. Особливості створення підручників для українських шкіл

і стан забезпечення ними учнів досліджували В. Калабська [7] та І.Ю. Лебідь [11]. До особистості О.Я. Єфименко зверталися науковці як у радянські часи, так і в сучасні. Зокрема, у статті дослідниці О.Ф. Скакун, хоч і з дещо тенденційними ремарками, визнано значні здобутки О.Я. Єфименко як історика [17]. До біографії подружжя Єфименків звертаються статті Я. Сурман [20], Г.М. Старикова [19], А. Капелер [8]. У вступній статті до публікації «Листа з хутора», написаного О.Я. Єфименко у 1918 р., О. Ясь наголошує на народницькому спрямуванні дослідниці: здійснювати просвітницьку діяльність, робити освіту доступною для більшості [1, с. 174–179].

Виклад основного матеріалу. Насамперед варто звернутися до особистості Олександри Яківни Єфименко. Вона народилася 30 травня 1848 р. в с. Варзуги Кольського повіту Архангельської губернії у родині дрібного службовця Я.І. Ставровського. Закінчила жіночу гімназію в Архангельську, вчителювала у містечку Холмогори Архангельської губернії, де і познайомилася зі своїм майбутнім чоловіком, П.С. Єфименком [19, с. 51]. Українець за походженням, етнограф, за участь у студентському русі заарештований і відправлений у заслання у м. Холмогори, де продовжив збирання й обробку етнографічного матеріалу, друкував праці, присвячені побуту та звичаям населення півночі Росії, і зумів зацікавити науковою діяльністю Олександрю Яківну [19, с. 53]. Як дружина політичного в'язня, вона втратила право на вчителювання і стала помічницею чоловіка у його дослідженнях, пов'язаних із побутом і традиціями народів Півночі [8, с. 54]. У 1877 р. подружжя переїхало до України: спочатку до Чернігова, далі – до Харкова. О.Я. Єфименко вважала своїм обов'язком присвятити себе вивченню побуту та звичаїв українського населення так само, як її чоловік раніше займався вивченням етнографії її батьківщини [19, с. 53], співпрацювала з Імператорським російським географічним товариством, Харківським історико-філологічним товариством, Харківським товариством грамотності, Полтавською вченою архівною комісією, виступала з доповідями та друкувала наукові праці у тогочасних часописах [8, с. 55–56]. Були спроби налагодити наукові зв'язки з Товариством імені Шевченка, але О.Я. Єфименко відмовили у членстві, хоча М.С. Грушевський визнавав її заслуги як дослідниці української історії. А. Капелер вбачає причину відмови не стільки у відсутності у вченої вищої історичної освіти, скільки у ґендерному питанні. На його думку, Товариство імені Шевченка виявилось більш консервативним, ніж ряд інших культурно-просвітницьких організацій (як, наприклад, Харківське історико-філологічне товариство), і передбачало членство лише науковців-чоловіків [8, с. 55–56].

Дослідниця брала участь у конкурсі на написання української історії, оголошеному часописом «Киевская старина» (1896 р.) і, хоча виявилася єдиним претендентом на премію у 1 000 карбованців, її праця була розкритикована. О.Я. Єфименко поставили вимогу: допрацювати текст згідно з вимогами конкурсної комісії, але справа затяглася, й ображена на організаторів конкурсу Олександра Яківна у 1906 р. надрукувала своє дослідження самостійно [8, с. 56–57]. У 1990 р. її праця була перевидана у рамках серії «Пам'ятки історичної думки України» [4].

У цій праці дослідниця намагалася дотримуватися принципу об'єктивності висвітлення історичних подій, процесів та особистостей, хоч і припускалася, на думку В.А. Смолія, деяких неточностей [18]. О.Я. Єфименко вважала кочові племена часів Великого переселення народів носіями культуртрегерської місії [4, с. 15–16]. Говорячи про період Київської Русі, дослідниця наголошує на етнічній ідентичності населення українських земель (південноросійських за текстом), лінгвістичних відмінностях мови та культури, сформованих у ході культурного синтезу, що відбувався на цих територіях впродовж II – XIII ст. [4, с. 5–6]. Вона зазначає, що «автором» давньоруської історії було саме «малоросійське плем'я», тобто українське населення. А твердження імперської науки щодо повного припинення суспільно-політичного життя на територіях, що зазнали руйнування під час монголо-татарської навали і, відповідно, заміщення корінного населення прийшлим, «малоросійським», базується лише на тому, що ці землі на деякий час припинили зовнішньополітичну діяльність [4, с. 88–89]. Висвітлення історичних подій, суспільного, економічного та культурного життя населення українських земель від найдавніших часів до другої половини XIX ст. не має вираженої тенденційності чи великоросійської позиції. Навпаки, простежуються симпатії до «південно-руської», «малоросійської» людності. Відповідно, є підстави вважати працю досить об'єктивною, наскільки це було можливо на межі XIX – XX ст.

У 1907 р., отримавши запрошення від керівництва Вищих Бестужевських жіночих курсів у Петербурзі, О.Я. Єфименко з родиною переїхала до Петербурга, де впродовж десяти років читала лекції та проводила практичні заняття, створила український гурток і бібліотеку. Крім того, дослідниця ставила перед собою мету написання підручника з історії для народних училищ і закладів середньої освіти (видавався впродовж 1912–1914 рр.). У 1910 р. Харківським університетом за визначні наукові досягнення їй було присвоєно ступінь доктора історії та звання професора. У 1917 р. О.Я. Єфименко повернулася до України, на хутір Любочка Вовчанського повіту, що на Харківщині, де продовжувала науково-дослідницьку роботу,

незважаючи на матеріальні складнощі, викликані революційними подіями [18, с. 413–414], надсилала наукові статті до журналів. У лютому 1918 р. надіслала Д.І. Багалію рукопис підручника з українсько-московської історії, який і став головним об'єктом дослідження цієї статті. Дослідниця мала значні творчі плани, насамперед щодо популяризації української історії, однак у ніч з 17 на 18 грудня 1918 р. загинула під час нападу бандитів на хутір, де вона проживала [1, с. 178].

Революційні суспільно-політичні процеси, що розпочалися у Російській імперії у 1917 р., стали поштовхом до переходу національно свідомої української інтелігенції до активних дій, зокрема в галузі освіти. Вже на Першому селянському з'їзді, що відбувся у Києві впродовж 28 травня – 2 червня 1917 р., було прийнято резолюцію «Про народну освіту». Цей документ відображав прагнення учасників з'їзду до запровадження україномовного навчання у закладах освіти всіх рівнів і призначення на керівні посади українців. Створений у червні того ж року Генеральний секретаріат освіти закликав вчителів до написання власне українських підручників [2, с. 41].

Станом на 1918 р. народні школи Харківщини, та і всієї України загалом, опинилися у досить складній ситуації, насамперед у сфері викладання української мови й української історії. Оскільки до революційних подій 1917 р. таких предметів за міністерськими нормами не існувало взагалі, то підручники з історії України були явищем дефіцитним. О.Я. Єфименко упорядкувала підручник для початкових шкіл Харківщини, який би сприяв формуванню у дитини політичної свідомості, відчуття громадянства [6]. Відсутність власне національної традиції написання підручників з історії ускладнювала завдання, яке поставила перед собою О.Я. Єфименко. П. Дженовезі у своєму дослідженні, присвяченому проблемам викладу матеріалу в підручнику з історії, зазначає, що надмірна об'єктивність і нагромодження незаперечних фактів саме по собі не гарантує об'єктивності та відсутності будь-якого маніпулювання свідомістю та громадською думкою [3, с. 104]. Тим не менше, підручник з історії, а особливо національної, має мету не лише ознайомлення з подіями й історичними явищами, але і виховання національної свідомості, патріотизму, почуття національної ідентичності. О.Я. Єфименко у одному з т. зв. «листів із хутора» наголошує на тому, що стосовно питань української історії є значні труднощі у дотриманні принципу об'єктивності. Насамперед через те, що частини етнічних українських земель перебували у складі іноземних держав, жодна з яких не визнавала права підпорядкованих територій на мовну чи історичну окремішність. Таким чином, стверджує дослідниця, ні учень, ні вчитель не має змоги про-

вести чітку межу між власною історією та великодержавною [5, с. 11–13].

Про мовне питання та погляди Олександрі Єфименко на початкову освіту можна робити висновки, виходячи з міркувань, викладених у її публікаціях. Зокрема, А. Капелер у своїй статті наводить думку дослідниці про те, що впродовж перших років діти мають навчатися рідною мовою. Ґрунтуючись на досвіді власного вчителювання, О.Я. Єфименко говорить, що неможливо ліквідувати неписьменність населення, якщо діти не розуміють того, що їм говорять, і тим більше недоцільно надавати мовному питанню політичного забарвлення [8, с. 57].

Автор наполягає на необхідності врахування під час написання підручника та під час обробки навчального матеріалу політичних особливостей регіону. За зразок та інформативно-методичну основу було взято «Історію Слобідської України», видану професором Д. Багалієм [6, с. 3–4].

Матеріал підручника поділено на розділи, присвячені історії Слобожанщини, Наддніпрянської України, Московської держави, Київської Русі. Причиною саме такого розташування змістових частин є впевненість О.Я. Єфименко у необхідності розпочинати вивчення предмету з історії рідного для дітей Харківщини краю, далі розглядати досить близьку за суспільно-політичними й економічними ознаками Наддніпрянщину. Ознайомлення з російською історією, на думку автора, надає учням змогу глибше зрозуміти спільні та відмінні риси російської й української державотворчої, ментальної, соціокультурної традиції. Нарешті, винесення у кінець курсу історії Київської Русі О.Я. Єфименко вважає природним, оскільки дітям, мало знайомим з особливостями викладу історичних процесів, складніше зрозуміти події, віддалені від них у часі [6, с. 90]. Такий висновок О.Я. Єфименко дозволяв зробити досвід вчителювання під час її проживання у м. Холмогорах Архангельської губернії.

У підручнику коротко розглянуто походження назви регіону (Слобожанщина), причини початку переселення людей на Схід, особливості управління, суспільно-економічного устрою та співвідношення повноважень місцевої та імперської адміністрації. У вміщеній наприкінці підручника статті О.Г. Панадьяді зазначено, що О.Я. Єфименко зуміла поєднати глибоку наукову ерудицію з правильним підходом до психології учня початкової школи [6, с. 90]. Пояснення причин і наслідків історичних подій та процесів враховує вікові особливості сприйняття інформації, має образний характер. Авторка дотримувалася у викладі матеріалу принципу доступності стилю наукової праці, особливо історичної, для пересічного читача і вважала, що заради цього можна відійти від ретельного переліку дрібних фактів. Як зазначає А. Капеллер, ця ідея була однією з причин кон-

флікту з редакцією часопису «Киевская старина» та рядом вчених-істориків, зокрема з В.Б. Антоновичем, щодо конкурсної праці з історії українських земель [8, с. 47–51].

Висновки. Олександра Яківна Єфименко залишила помітний слід у розвитку українського культурно-просвітницького руху та наукової думки. Як історик та етнограф, вона приділила значну увагу побуту та звичаям українського населення, стала автором історії українських земель. Не маючи вищої спеціалізованої освіти, вона власними досягненнями здобула звання почесного професора (і стала першою жінкою Російської імперії, якій цей статус було надано). Як педагог, здійснила внесок у підготовку шкільного підручника з української історії, у якому використала власний підхід до розташування навчального матеріалу. Висловлюючи думку про те, що через багатовіковий тиск, який здійснювався на все українське, навіть національно свідома інтелігенція не знає власної мови та історії, О.Я. Єфименко вважала справою першочергової важливості створення підручників, доступних розумінню та сприйняттю дитини, та написання історичних праць, зрозумілих не лише для спеціаліста-історика, але й для широкого загалу читачів. Цій непересічній постаті приділялося чимало уваги у вітчизняній історіографії, однак у її біографії та науковій діяльності ще багато моментів, які чекають на свого дослідника.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Александра Ефименко. Письма из хутора. Об украинской истории (До 170-річчя О. Єфименко та 100-ліття першої публікації її допису) (вступна стаття О. Яся). Український історичний журнал. 2018. № 1. С. 174–183. URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Yas_Oleksii/Vstupna_stattia_do_rozvidky_O_Yefymenko_Pysma_uz_khutora_Ob_ukraynskoj_ystoryj_Do_170-richchia_O_Yef.pdf.
2. Березівська Л.Д. Реформа шкільної освіти в добу Центральної Ради як перший національний досвід. Шлях освіти. 2006. № 2. С. 40–46.
3. Дженовезі П. Підступна привабливість досконалого підручника з історії: італійський випадок. Україна модерна (Онлайн). 2012. № 19. С. 104–120.
4. Ефименко А.Я. История украинского народа / сост. В.А. Смолий; примеч. Н.Н. Яковенко. Киев: Либидь, 1990. 512 с.
5. Ефименко А.Я. Письма из хутора. Внешкольное Просвещение: двухнедельный иллюстрированный журнал. Харьков: Изд. объединенного культ.-просв. бюро кооперативн. и обществ. организаций, 1918. № 3. С. 11–17.
6. Єфименко О.Я. Початковий підручник українсько-московської історії: для шкіл народних / авт. післям. О.Г. Панадьяді. Харків: Союз, 1919. 90 с.
7. Калабська В. Принцип народності у змісті підручників для учнів початкових шкіл Наддніпрянщини (II пол. XIX – початок XX ст.). Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. Серія «Педагогічні науки». Чернівці: ЧДПУ, 2010. Вип. 79. С. 156–161. URL: <http://bo0k.net/index.php?p=achapter&bid=15327&chapter=1>.
8. Капелер А. Самоучка, жінка, кацапка: Олександра Єфименко та Київська історична школа. Україна Модерна. К., 2010. С. 46–76. URL: http://uamoderna.com/images/archiv/17/3_UM_17_Statti_Kappeler.pdf.
9. Купрійчук В. Реалізація політики українських урядів у сфері культури в період національно-визвольної боротьби 1917–1920 рр. URL: [http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2012/2012_02\(13\)/12kvmnvb.pdf](http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2012/2012_02(13)/12kvmnvb.pdf).
10. Купрійчук В. Розвиток освітніх процесів у період Української національної революції 1917–1920 років. Збірник наукових праць Національної академії державного управління при Президенті України. 2011. Вип. 2. С. 237–245. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpnadu_2011_2_25.
11. Лебідь І.Ю. Стан забезпечення підручниками початкової освіти в Україні (1917–1920 рр.). Педагогічна освіта: теорія і практика. 2012. Вип. 12. С. 489–493. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpno_2012_12_94.
12. Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина XIX – XX ст.): хрестоматія / упоряд.: Л.Д. Березівська та ін.; наук. ред. О.В. Сухомлинська. Київ: Науковий світ, 2003. 418 с.
13. Марков П.Г. А.Я. Ефименко – историк Украины. К.: Изд-во КГУ, 1966.
14. Місько Н.А. І. Джиджора як дослідник української історіографії: О. Єфименко та її творчість в оцінці дослідника. Вопросы духовной культуры. Исторические науки. 2007. С. 137–140. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/108007/36-Misko.pdf?sequence=1>.
15. Нариси історії української революції 1917–1921 років: у 2 кн. / редкол.: В.А. Смолий та ін.; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. К.: Наукова думка, 2011. Кн. 1. 390 с.
16. Платонов С.Ф. Александра Яковлевна Ефименко: Некролог. Дела и дни. 1920. Кн. 1. С. 617–620. URL: http://qwercus.narod.ru/efimenko_bio.htm.
17. Скакун О.Ф. Історичні погляди О.Я. Єфименко. Український історичний журнал. 1967. № 1. С. 22–30.
18. Смолий В.А. А.Я. Ефименко: очерк жизни и научного творчества. Ефименко А.Я. История украинского народа. К.: Либидь, 1990, С. 403–426.
19. Стариков Г.М. Матеріали до біографій Петра та Олександри Єфименків. Сумський історико-архівний журнал. 2009. № VI-II. С. 36–61.
20. Сурман Я. Александра і Петро Єфименки: імперські біографії та histoire croisée. Україна Модерна (Онлайн). 15 березня 2014.